

DŽIAUGSMO METONIMIJOS: KUR DINGO ŠYPSENA?

RŪTA SIRVYDĖ

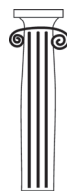
Vilniaus universitetas

ruta.sirvyde@vpu.lt

Pagrindiniai žodžiai: *konceptas, džiaugsmas, metonimija, kultūrinė pasaulėžiūra, tekstynų lingvistika.*

Džordžo Lakofa ir Maiklo Johnsono (Lakoff, Johnson 1980) teorija teigia, kad metaforos, o iš esmės ir pati kalba, yra mąstymo produktas. Žmogaus kūnas yra neuronų rinkinys, kuris lyg kokia antena priima aplinkos signalus, iškoduoja, apdoroja juos mūsų sąmonėje ir transliuoja vėl užkoduotą informaciją kalbos pavidalu. Visus žmones sieja panaši kūno sandara: visi turime dvi rankas, dvi kojas, galvą, visi turime penkias juses, panašiai vaikštome, jaučiame erdvinius pokyčius. Kitaip tariant, visi turime panašias biologines antenas ir, pasak Lakofa ir Džonsono, dėl savo panašios fiziologinės prigimties abstrakčius konceptus suvokiame panašiai (1980; Lakoff 1999). Mūsų pasaulio suvokimas verbalizuojamas universaliosiomis metaforomis, kurių yra pagrįstos fiziologiniais ir erdviniais žmogaus pojūčiais.

Panašiais dėsniais mes savo pasaulio suvokimą išreiškiame ir metonimijomis. Pasak Lakofa (1987), fiziologinis emocijų poveikis būna vartojamas vietoj emocijos. Kitaip tariant, konceptualiosios metonimijos yra taip pat mąstymo produktas ir yra svarbus dėmuo kognityvinėje lingvistikoje, kuris leidžia atskleisti tas mąstymo struktūras. Jos gali egzistuoti kalboje kaip atskiri vienetai arba kaip sudėtinė metaforos dalis, nes daugelis metaforų randasi fiziologiniu pagrindu (pvz., *iš pykčio kraujas verda* – metoniminė metafora). Kaip ir metaforos, metonimijos būna tiek universalios, tiek kultūriškai savitos ir skirtingai produktyvios. Tačiau skirtingai nuo metaforų, metonimijos suteikia informaciją, kaip tam tikros kultūros atstovai suvokia žmogaus kūną aplinkoje ir kaip prototipiškai apibūdina vieną ar kitą emociją išgyvenančius savo tautos atstovus. Būtent metonimijos leidžia giliau pažvelgti ne tik į tautos sąmonę per kultūros prizmę, bet ir į tautinį charakterį. Kartais net tam tikrų metonimijų nebuvimas gali atverti duris į tautos mąstymo slėpinius. Būtent šis atvejis straipsnyje ir iliustruojamas remiantis džiaugsmo koncepto metonimijomis anglų ir lietuvių kalbose.

Lietuvių ir anglų kalbose emociniai konceptai realizuojami įvairiomis konceptualiosiomis metaforomis ir metonimijomis (Sirvydė 2006, 2007a, 2007b). Kultūriniai savitumai išryškėja keliais lygmenimis:

1. Skirtingos konceptualiosios metaforos ir metonimijos. Kalbinės bendruomenės skirtingai konceptualizuoja tą patį reiškinių taip suformuodamos skirtingas metaforas ir metonimijas.

2. Ištakų sričiai priskiriamos skirtingos savybės. Skirtingose kalbose akcentuojamos skirtingos to paties subjekto ar objekto, kuris sudaro konceptualiosios metaforos ar metonimijos pagrindą, savybės.

3. Skirtingas ištakų skaičius motyvuoja tą pačią metaforą ar metonimiją. Nors konceptualioji metafora ir ta pati, bet skirtingose kalbose panaudojamas skirtingas skaičius tikrovės objektų konceptualizuojant tą patį abstraktų reiškinį.

4. Skirtingas atskirų metaforų ar metonimijų produktyvumas kalbose rodo, kurios metaforos ir metonimijos vienoje ar kitoje kalbinėje bendruomenėje vyrauja.

5. Kalbos skiriasi metaforų ir metonimijų santykiu. Vienos kalbos labiau linkusios tą patį reiškinį apibūdinti metaforiškai, kitos – metonimiškai.

Šie skirtumai leidžia į kalbos reiškinį pažvelgti plačiau, lyg iš įvairių pusių. Tokie atskiri vaizdiniai, kaip mozaikos dėlionė, sudaro bendrą paveikslą, kuris atskleidžia, kas slypi tautos pašamonėje ir kaip tautos suvokia pasaulį.

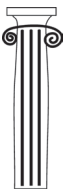
Analizuojant džiaugsmo emocijos konceptą iš anglų ir lietuvių kalbų tekstynų *BNC* ir *Donelaitis* buvo išrinkti metoniminiai posakiai, kuriuose yra džiaugsmo emociją įvardijanti leksema. Emociją įvardijantis žodis leido išvengti galimo subjektyvaus emocijos interpretavimo. Lakofo ir Džonsono teorijos pagrindu buvo sudarytos pagrindinių žmogaus emocijų konceptualiosios metonimijos, skaičiuotas jų dažnumas apie 100 milijonų žodžių apimties tekstynuose. Toks metonimijų išskyrimas kartais būna sudėtingas, nes metonimijos labai glaudžiai siejasi su metaforomis – abi yra mąstymo, ne kalbos reiškinys. Todėl neretai metonimijos ir metaforos taip pinasi, sudaro junginius ar viena kitą motyvuoja, kad kalbininkams sunku nubrėžti takoskyrą tarp metaforos ir metonimijos. Metonimijoje konceptualizacija vyksta toje pačioje srityje (angl. *domain matrix*). Kitaip tariant, metoniminė analizė yra tarp tos pačios šeimos/giminės narių. Šiame tyrime metonimijai yra priskiriami tie kalbos junginiai, kuriuose yra:

a) kūno dalys (metonimija DALIS VIETOJ VISUMOS, pvz., *Kiek džiaugsmo visų akyse!*);

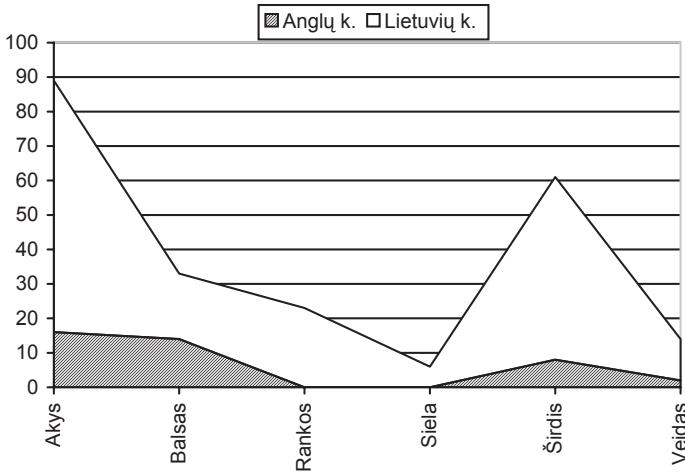
b) fiziologinis poveikis (metonimija FIZIOLOGINIS POVEIKIS VIETOJ EMOCIJOS, pvz., *džiaugsmas ašaras spaudžia*);

c) veiksmas (metonimija VEIKSMAS VIETOJ EMOCIJOS, pvz., *Norisi šokinėti iš džiaugsmo*).

Toks metonimijų sudarymas leidžia ne tik pažvelgti į konceptualizacijos struktūras, bet sudaro prielaidas žengti dar vieną žingsnį – net ir nesant emociją įvardijančios leksemos galime teisingai interpretuoti emociją ir išvengti tarpkultūrinių nesupratimų, atsirandančių dėl skirtingo konceptų suvokimo ir realizavimo kalbose.

Tekstynų analizė parodė, kad anglai ir lietuviai džiaugsmą sieja su tomis pačiomis kūno dalimis: veidu, akimis, balsu ir širdimi. Lietuviai šį sąrašą papildo dar rankomis ir siela. Žemiau pateikta diagrama (1 pav.) iliustruoja, kad lietuvių kalboje visos džiaugsmo koncepto metonimijos yra pastebimai produktyvesnės nei anglų kalboje.

1 pav. Kūno dalių produktyvumas džiaugsmo metonimijose lietuvių ir anglų kalbose

Toks ryškus kiekybinis skirtumas leidžia manyti, kad lietuviai labiau nei anglai yra linkę džiaugsmo konceptą verbalizuoti metonimiškai. Kitaip tariant, anglai ir lietuviai skirtingai suvokia džiaugsmo konceptą ir kalbiniai skirtumai išryškėja keliais lygmenimis: 1) lietuvių kalboje džiaugsmo raiška yra labiau metonimiška nei anglų kalboje; 2) lietuvių kalboje džiaugsmui priskiriama daugiau kūno dalių nei anglų; 3) ta pati kūno dalis abiejose kalbose įvardijama skirtinga kalbine raiška, pavyzdžiui, anglų kalbos metonimija *širdis pilna džiaugsmo* (angl. *the heart full of joy*) yra conceptualiosios metaforos ŠIRDIS YRA TALPYKLA pagrindas, o lietuvių kalboje širdis gali būti ne tik *kupina džiaugsmo*, bet ir *dainuoja*, *šoka*, *džiūgauja*. Šiuo atveju metonimija pasitelkiama sudarant metaforą ŠIRDIS YRA GYVA BŪTYBĖ.

Remiantis produktyvumu, pirmos trys dažniausiai pasitaikančios metonimijos yra šios:

lietuvių kalboje –

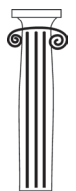
1. Ašaros akyse vietoj džiaugsmo.

Džiaugsmo ašaros byra pagalvojus, kiek tas mažytis lopinėlis prie Baltijos pagimdė galiūnų: bankininkų, banditų, žudvyrių, valdživyrių...

2. Kupina, šokinėjanti ar dainuojanti širdis vietoj džiaugsmo.

Širdis šoktelėjo iš džiaugsmo – jis grįžo!

Spindi žvaigždės erdvėse, skamba džiaugsmas širdyse.

3. Trinamos rankos vietoj džiaugsmo.

Mačo su „Scavolini“ pabaigoje gavęs pailsėti A. Karnišovas artėjant pergalei jau *trynė rankas iš džiaugsmo*.

anglų kalboje –

1. Ašaros akyse vietoj džiaugsmo.

Her eyes welled up with tears of joy.

2. Šūksniai vietoj džiaugsmo.

He threw his cap in the air and *whooped for joy*.

3. Pilna širdis vietoj džiaugsmo.

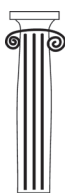
His heart was filled with joy.

Šis skirtingas prioritetinių metonimijų sąrašas rodo, kad tais atvejais, kai dauguma lietuvių apibūdins džiaugsmą kaip dainuojančią ar šokinėjančią širdį, dauguma anglų džiaugsmą sies su šūksniais. Kai lietuviai iš džiaugsmo trins rankas, anglai džiaugsmu pripildys savo širdis. Dėl skirtingo produktyvumo šis gretinimas yra tik sąlyginis. Net rečiausiai pasitaikanti „kūno dalis“ siela lietuvių kalboje yra beveik taip pat dažna kaip ir trečiąją poziciją anglų kalbos prioritetinių metonimijų sąrašė užimanti širdis.

Skirtingas džiaugsmo koncepto turinys ir raiška atspindi skirtingą kultūrinę patirtį. Pasirodo, lietuviai labiau linkę užslopinti išorišką džiaugsmo išraišką ir emociją išgyvena daugiau viduje (vietoje šūksnių patrina rankas ar ilgai slopinę viduje jausmus apsiverkia). Žiūrint kalbos tektų galima sakyti, kad lietuviai iš džiaugsmo verkia net septynis kartus dažniau nei anglai. Pasak psichologų, toks elgesys būdingas intravertams. Vadinas, didelės apimties tekstyno analizė atskleidė intravertišką lietuvių tautinį charakterį.

Tačiau net ir universalios metonimijos (arba jų nebuvimas), kognityviniu požiūriu, gali suteikti labai įdomios informacijos apie pasaulio suvokimą, užkoduotą kalboje. Pavyzdžiui, džiaugsmo koncepto metoniminė realizacija lietuvių ir anglų kalbose atskleidžia pasąmoningą tautų įžvalgumą atskiriant tikrą džiaugsmą nuo apsimestinio. Net šiuo metu nesigilinant į kultūrinius savitumus, galima pastebėti įdomų universalų dalyką, tiksliau, jo nebuvimą – abiejose kalbose nėra *šypsėnos* džiaugsmo emocijai apibūdinti. Šiuo požiūriu džiaugsmas skiriasi nuo kartais sinonimiškai vartojamo žodžio *laimė*, kuri suvokiama kaip kokybė, o ne kaip emocija. Džiaugsmo emocija kalbose siejama su mažiau pastebimomis ar vidinėmis kūno dalimis. Toks akivaizdus simbolio ir lingvistinės raiškos neatitikimas paskatino atidžiau pažvelgti į šį reiškinį.

Atrodytų, mes esame įpratę šypsena tapatinti su džiaugsmu. Besišypsantis veidas visame pasaulyje simbolizuoja gerą nuotaiką ir džiaugsmą. Tam sukurti specialūs simboliai ☺ plačiai taikomi įvairiausiose srityse, o trumposiose žinutėse ir elektroniniuose laiškuose besišypsantį veidą simbolizuoja ženklai iš dvitaškio ir skliauste-

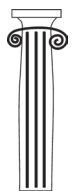
lių derinio :) ir :-)), kurie vadinami jaustukais¹ (angl. *emoticons*, nuo *emotion+icon*). Todėl logiškai kyla klausimas, kodėl akys, ne šypsena abiejose kalbose dažniausiai siejamos su džiaugsmu ir kodėl išvis nėra šypsenos konceptualizuojant džiaugsmą.

Atsakymą į šį lingvistinį galvosūkį mums padeda rasti psichologų ir neurofiziologų tyrimai, kuriuose aprašyti atskirų emocijų atpažinimo kriterijai. Vienas iš neurofiziologijos pradininkų Duchenis de Boulognis (1990, pirmasis leidimas 1862) nustatė, kad nuoširdi šypsena skiriasi nuo nenuoširdžios. Jis aprašė, kad džiaugsmingai besišypsant akių srityje kartu susitraukia dar du raumenys: *zygomaticus major* ir *orbicularis oculi*. Pirmąjį galime ir sąmoningai sutraukti, tačiau antrasis susitraukia tik „nuoširdžiai besidžiaugiant“. Kitaip tariant, išorinė raumens dalis, kuri yra aplink akiduobę ir besidžiaugiant nuleidžia antakį bei odą po juo, kartu pakeldamas odą po akimi bei skruostą, negali būti sąmoningai kontroliuojama. Psichologai Foksas ir Davidsonas (Fox, Davidson 1987) patvirtino šią nuomonę atlikę tyrimus su dešimties mėnesių kūdikiais. Vaikučiai šypsojosi svetimiems žmonėms, tačiau jų akyčių raumenys nedirbo. Kai jie pamatydavo savo mamą, šypsena būdavo kitokia, t. y. į darbą būdavo įtraukiami ir aplink akis esantys raumenys. Vienas žymiausių emocijų tyrėjų psichologas Paulis Ekmanas (2004) šį eksperimentą pakartojo pats sau išsmeigęs daugybę adatėlių į tam tikrus veido raumenis ir sutraukdaves juos elektros srove. Jis nustatė, kad sąmoningai imituojant šypseną nepavyksta sutraukti kai kurių raumenų, o elektros impulsu sutraukiant raumenis aplink akį šypsena atrodydavo nuoširdesnė.

Savaime suprantama, kad nei anglai, nei lietuviai neturėjo tokių išsamių fiziologijos žinių apie *orbicularis oculi* formuodami džiaugsmo suvokimo struktūrą. Tačiau žmonės pastebėjo, kad mus supa daugybė šypsenų, kurios anaipol nėra džiaugsmo išraiška. Kai kurios šypsenos, vadinamosios tik lūpų šypsenos, yra mandagumo ženklas. Taip šypsosi pardavėjai, aptarnaujantis personalas, veidai reklamose ar naujai susitikę žmonės. Neretai nusišypsoms pokalbio metu parodydami, kad suprantame savo pašnekovą ir sutinkame su jo nuomone. Kai kurios šypsenos parodo mūsų dvejonę, skeptišką nusiteikimą ar tai, kad mūsų ketinimai yra taikūs. Egzistuoja pykčio iškreipta šypsena ir, be abejo, išsiviepiamas iš pasibjaurėjimo. Būna ir liūdnų šypsenų arba tokių, kurios parodo, kad mes nepalūšime ir sportiškai susidorosime su mus ištikusia nesėkme (pvz., taip šypsosi pralaimėję rinkimus politikai). Dažnai mes šypsomės ir tada, kai klausomės aštrios kritikos mūsų atžvilgiu. Kitaip tariant, džiaugsmo šypsena yra tik viena iš mus supančios gausybės įvairiausių šypsenų.

Socialinė patirtis apie tai, kad šypsena yra ne vien džiaugsmo išraiška, tarytum genetiškai užsiprogramavo mūsų sąmonėje. Kaip ir ta patirtis, kad būtent akių išraiška leidžia subtiliai atskirti džiugią šypseną nuo kitokios. Šios patirtys sudarė sąmonėje džiaugsmo koncepto vaizdinį, kuris užkoduojamas kalbos posakiuose. Taigi *akys* lietuvių ir anglų kalbose tapo dažniausiai motyvuojančia džiaugsmo metonimijas kūno dalimi, o šypsenos nėra net bendrame metonimijų pagrindą sudarančių ištakų sąrašė (išskyrus *akių šypseną*). Taip radosi daugybė tokių tikrą džiaugsmą

¹ Rita Miliūnaitė tokius grafinius ženklus vadina *jausmaženkliais*; žr. *Kalbos kultūra* 81, p. 44 (red. pastaba).

(t. y. su ašaromis ar spindėjimu) nusakančių lietuviškų pasakymų, kaip tekstyne cituojami: *Jie braukė džiaugsmo ašaras; Aš matau, kaip džiaugsmu spinduliuoja studentų akys; Išbalę jų veidai, tačiau akys švytėjo džiaugsmu; džiaugsmas ašaras spaudžia*. Anglų kalboje taip pat galime rasti panašių pasakymų, bet jie vartojami žymiai rečiau nei lietuvių kalboje: [...] *this filled my eyes with tears of joy and love; – That's better; – his grandmother approved when Richard returned, still pink-cheeked and with the afterglow of joy in his eyes*. Kitaip tariant, kalbose džiaugsmo prototipą atitiktų ašaros ir spindinčios akys, o ne šypsena.

Išvados

Metonimijos kalbose realizuojamos įvairiais lygmenimis: būna universalios, kultūriškai savitos ir skirtingai produktyvios. Kalbos reiškinių ir įprastų stereotipų neatitikimas sudaro prielaidą atidžiau pažvelgti į šį reiškinių. Tokia gilesnė išvalga atskleidžia įdomią socialinę patirtį, kuri užkoduota glūdi mūsų pašamonėje. Kalbos reiškiniai arba, kaip šiuo atveju, jų nebuvimas leidžia atkoduoti šią patirtį ir suteikia informacijos apie tautos mentalinėje struktūroje glūdintį pasaulio suvokimą. Džiaugsmo koncepto metoniminė raiška lietuvių ir anglų kalbose atskleidžia pašamoningą tautų išvalgumą atskiriant tikrą džiaugsmą nuo apsimestinio.

Literatūra

- Barcelona A. *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: a Cognitive Perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2003.
- Barcelona A. Delimiting and Defining Metonymy from a Cognitive-Linguistic Perspective. *Metaphor in Cross-Cultural Communication. Seventh International Conference on Researching and Applying Metaphor (RaAM7)*. University of Extremadura, Cáceres (Spain), 2008, 15–16.
- Duchenne de Boulogne, G. B. *The Mechanism of Human Facial Expression*. Translated and edited by A. Cuthbertson. New York: Cambridge University Press, 1990.
- Ekman P. *Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life*. New York: An Owl Book, Henry Holt and Company, 2004.
- Fox N. A., Davidson R. J. Electroencephalogram Asymmetry in Response to the Approach of a Stranger and Maternal Separation in 10-month-old Children. *Developmental Psychology*, 1987, 23, 233–702.
- Kövecses Z. *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Lakoff G. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- Lakoff G. The Third Culture. *Edge* 51–March 9, 1999.
- Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Sirvydė R. Facing Fear: A corpus-based Approach to Fear Metaphors in English and Lithuanian. *Žmogus ir žodis* 8 (3), 2006, 81–88.
- Sirvydė R. Body in The Mind: Is Anger Hot or Thick. *Kalba ir kontekstai. Language in Different Contexts* 2, 2007a, 267–274.
- Sirvydė R. Metonymy – a Sister or a Stepdaughter? A Case Study of the Colour of Anger. *Respectus Philologicus* 11 (16), 2007b, 145–153.

Rūta Sirvydė

DŽIAUGSMO METONIMIJOS: KUR DINGO ŠYPSENA?

Santrauka

Pagrindiniai žodžiai: *konceptas, džiaugsmas, metonimija, kultūrinė pasaulėžiūra, tekstynų lingvistika.*

Remiantis kognityvinės lingvistikos metodologija galima atskleisti kultūrinę informaciją užkoduotą įvairių kalbų metaforiniuose ir metoniminiuose posakiuose. Iki šiol konceptualiosios metaforos buvo pagrindinis tyrėjų objektas. Tačiau metonimijos suteikia daugiau informacijos, kaip tam tikros kultūros atstovai suvokia žmogaus kūną aplinkoje ir kaip protipiškai apibūdina kultūrinius emocinės elgsenos būdus. Metonimijų ištakų sritys ar produktyvumas leidžia giliau pažvelgti ne tik į tautos sąmonę per kultūros prizmę, bet ir į tautinį charakterį. Kartais net tam tikrų metonimijų nebuvimas gali atskleisti įdomius kultūrinės patirties aspektus. Būtent šis atvejis ir yra iliustruojamas remiantis džiaugsmo koncepto metonimijomis anglų ir lietuvių kalbose.

Anglų ir lietuvių tekstynais grįstas tyrimas analizuojant džiaugsmo emocijos konceptą rodo, kad anglai ir lietuviai dažniausiai džiaugsmą sieja su veidu, akimis, balsu ir širdimi. Lietuviai dažnai džiaugsmą sieja dar su viena kūno dalimi – rankomis, kurias trina slopindami ekspresyvesnę džiaugsmo raišką. Tyrimas atskleidė, kad šypsena, kuri paprastai yra viena iš džiaugsmo raiškos formų, kalbose nėra tiesiogiai siejama su džiaugsmu. Nors abiejose kalbose gausu posakių, kuriuose metaforiškai minimas veido nušvitimas, kalbos vartotojų požiūriu akys (ir net ašaros) yra pagrindinis džiaugsmo indikatorius. Todėl šypsena gali būti vertinama tik kaip sutartinis džiaugsmo simbolis. Kalbos posakiai patvirtina neurologų bei psichologų tyrimus, kuriuose nuoširdų džiaugsmą nuo apsimestinio išduoda akių išraiška. Tyrimo rezultatai rodo, kad džiaugsmo koncepto metoniminėje raiškoje yra užkoduotas sąsąmoningas tautų išvalgumas ir socialinė patirtis.

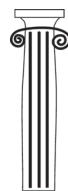
Rūta Sirvydė

METONYMIES OF JOY: THE ABSENCE OF SMILE?

Summary

Keywords: *concept, joy, metonymy, cross-cultural, corpus-based analysis.*

Cognitive linguistics provides us with the tool which helps to reveal cultural thought and experience encoded in metaphorical and metonymic expressions. Different linguistic studies have focused on conceptual metaphors, whereas metonymies, which are physiologically based, may also show cultural attitude towards the human body and prototypical emotional expressions. Metonymies transfer a whole set of associations. Among the figurative expressions that have been examined in this research, two general metonymic relationships were applicable: CAUSE AND EFFECT and WHOLE AND PART. The words and expressions

that belong to these groups denote various aspects of joy concept, such as intensity, cause, and control. Even the absence of some expressions can indicate certain aspects of cultural experience. The research on metonymies of joy shows that the absence of *smile* in the linguistic expressions of joy contradicts the international symbol of joy and explains the possible reasons for this contradiction.

The study is based on the *BNC* and *Donelaitis* (the Lithuanian corpus). Both English and Lithuanian use *eyes*, the *voice*, the *heart* and the *face* in metonymies of joy. A numerous group with *hands* in Lithuanian (which is absent in English) shows that Lithuanians tend to be more reserved in the emotional expression of joy. They also tend to cry more often. Both languages do not employ the *smile* in the linguistic expressions of joy. It seems that the *eyes*, which make up the most numerous group, are the main identifier of joy in both languages. The results of the research support the findings in psychology and neurology. Thus, linguistic expressions reflect both universal aspects and social experience in emotional interpretation.

